

Tørv i verden, i Danmark og i Hals Kommune

Herværende artikel er en lettere bearbejdet udgave af det indledende kapitel til bogen "Fra tørv til natur", udgivet af Hals Museum for I/S Knoldgaard, 2003. Den der vil vide mere om Hals Kommunes tørvehistorie i almindelighed og om det i Øster og Vester Hassing i 1903 dannede og endnu eksisterende tørveproduktionselskab I/S Knoldgaard's historie i særdeleshed, kan således henvises til "Fra tørv til natur". Det turde være overflødigt at nævne, at selskabet ikke længere beskæftiger sig med tørveproduktion, men med naturbevaring; deraf bogens titel.

Af Henrik Gjøde Nielsen

Vor Tørveproduktion i Tiden 1932-38 har ligget omkring 330000 - 530000 Tons aarlig, saa vort Lands normale Behov vil være dækket over hundreder Aar frem i Tiden.

Carl Ramsing: Brunkul og Tørv, 1940, s. 10.

Tørv i verden - eller: Allerede de gamle romere...

Allerede de gamle romere..., plejer man at skrive når man vil gøre det klart, at det fænomen vi nu skal beskæftige os med er gammelt, meget gammelt og meget interessant, eftersom det har kunnet påkalde sig de gamle romeres opmærksomhed. Og hvad har Hals Museum nu med de gamle romere at gøre?

Det er naturligvis tørv det drejer sig om. Thi allerede de gamle romere, personificeret ved forfatteren Plinius, skrev omkring år 75 efter Kristi fødsel om de vilde germanere i nord, og i den forbindelse tillige om tørv. På den måde får vi ikke bare romerne blandet ind i sagen, men også introduceret tørven i litteraturen. Plinius skrev nemlig bl.a. følgende om germanerne, vore både forfærdelige og beundringsværdige forfædre:

"Med deres hænder samler de dynd, og når dette er blevet tørt - mere ved blæst end ved sol - varmer de deres mad og deres af nordenvinden stivnede indvolde ved hjælp af denne jordart."

Plinius var tydeligvis ikke begejstret for klimaet hos det folk, han beskrev. Som romer har han været vant til mere solbeskinnede himmelstrøg og behageligere temperaturer end den, han fandt i det høje nord, med dets tilmarv-og-ben-trængende vinde. Hertil kommer at Plinius åbenbart heller ikke var særlig bekendt med denne besynderlige jordart, med dette dynd, som germanerne varmede deres indvolde og knogler ved. Umiddelbart kan dette forbavse, for Plinius var også og blandt meget andet naturhistoriker. Men han var romersk naturhistoriker, og tørvemoser findes kun i tempererede, køligere områder, og ikke i Plinius' lune hjemland.

Nu er det én sag, at romeren Plinius ikke vidste noget om tørv. Men en ganske anden sag er, at tørv frem til mands minde var noget alle vidste hvad var, for alle skulle bruge tørv. Derfor kan det undre, at så stor del af tørvenes



historie er ved at gå i glemmebogen. Og derfor må det være på sin plads her, efter meget kort at have omtalt tørv i verden, at søge at angive hovedlinierne i tørvens historie i Danmark og i Hals Kommune.

Tørv i Danmark

En forudsætning for dannelsen af tørv er lave temperaturer om vinteren. Tørv dannes ved, at bevoksningen ved søer og vandhuller med tiden og hvert efterår ender under vandspejlet, hvor det kolde vand og det lave iltindhold hindrer forrådnelse. I stedet indledes en kemisk proces, i hvilken ilt og kvælstof frigives fra de døde plantedele, således at delenes indhold af kulstof forøges. Efter nogle hundrede års forløb vil der være dannet tykke lag af uforrådnede planterester på bunden af søen; jo længere tid jo tykkere lag, og måske fyldes søen eller vandhullet helt op. Det, der danner laget og fylder søen eller vandhullet, er tørv.

Denne type mose kaldes lavmoser. Lavmoser kan i nogle tilfælde give gode vækstbetingelser for tørvemoser, eller spagnum, som kan vokse hen over lavmosen og lægge sig som en dyne over tørv. Sker det, taler man om højmoser, hvor de mest berømte og de største i Danmark er Lille Vildmose i det østlige Himmerland og Store Vildmose i det vestlige Vendsyssel.

Parallelt med og i forlængelse af Plinius' omtale, dokumenteres udnyttelsen af moserne gennem arkæologiske fund. Der er nemlig tale om en gammel foreteelse. Man har fundet tørveredskaber der kan dateres til ca. år 200 før Kristi fødsel, og fra middelalderen fortæller de danske skriftlige kilder, primært skøder og gavebreve, at det tilsyneladende var almindeligt, at velstående jordejere udviste godgørenhed mod de fattige ved at tillade dem at skære tørv i mosen til eget forbrug. I renæssancetiden, i 1500-1600-årene, finder vi ligeledes i tingbøgerne adskillige stridigheder om tørverettigheder, ligesom sigtelser for tyveri af opgravede tørv er hyppigt forekommende, hvilket må betyde, at god og lettilgængelig tørv var ved at blive en mangelvare. Men behov for tørv havde alle, primært til opvarmning, men også som byggemateriale til bygning af primitive huse og hytter, skønt denne funktion med tiden gled i baggrunden. I løbet af 1700-tallet søger man at få mere styr på forholdene, og mange landsbyer får i deres vider og vedtægter tinglyst, hvad hver enkelt mands rettigheder i mosen var, men heller ikke dette var uden problemer, så jævnlige bliver reglerne reguleret.

I forbindelse med landsbyernes udskiftning omkring år 1800 blev moserne typisk opdelt i lodder, hvis størrelse, antal og fordeling stort set fulgte opdelingen af den øvrige landbrugsjord. Flere større gårde, som ofte havde mere mose end de selv kunne udnytte, udstykkede disse arealer i mindre moselodder, som blev solgt til gårde i mosefattige områder. Disse gårde kunne have en afstand på 10 til 20 km. til moselodderne, og en større mose kunne på den måde ejes af et meget stort antal gårde, spredt ud over hele sognet. Men et godt tørveskærvar var et vigtigt gode, og en lang transport og megen umage værd.

1800-årene kom for tørvene, som for så mange andre dele af samfundet, til at stå i industrialiseringens og effektivitetens tegn. I første del af århundredet fremstillede man fortsat tørv manuelt; man skar overfladetørv ud med særlige redskaber, man stablede, vendte, tørrede, men fra midten af 1800-tallet begynder tillige forskellige maskiner at dukke op; maskiner, som både kunne lette og effektivisere arbejdet, hvilket der var behov for, for tørv blev opfattet som en naturressource, som kun i alt for ringe grad blev udnyttet.

Allerede i 1809 havde kgl. landinspektør N. Lund gjort opmærksom på, at tørvemosernes potentiale burde undersøges nærmere, ud fra en betragtning om, at:

”Naar Nøden lærer os ikke længere at foragte vore egne Naturprodukter og deres indenlandske Forædling, saa vil Tørv i alle Egne med største Fordel blive søgt og anvendt, ligesaavel hos os som hos andre Nationer. Den gerrige glor paa sin Mose, som en funden Skat, den han alene ønsker allerede at have i sit vellaasede Gjemme som rede Penge. Den Vankundige hænger med Hovedet, gaber og sukker, fordi han ikke veed, hvorledes han skal bære sig ad, medens den kloge og virksomme Statsborger lægger planer og udfører dem, til hans og Familiens Velstand og til Glæde over at kunne forunde arbejdende Medmennesker omkring sig Fortjeneste, og derved gavne Staten og tilligemed sig selv.”

Landinspektør Lund's ønske blev indfriet i sidste del af 1800-tallet, hvor den systematiske og i stadigt stigende grad industrielle udnyttelse af Danmarks tørvemoser tog til i intensitet og omfang, og kom til at betyde stadigt mere for landets samlede husholdning og økonomi. Netop fordi tørveproduktion har så lang en historisk baggrund, så stort et omfang og så gennemgribende en betydning kan det undre, at vi skal helt frem til 1902, før man første gang forsøgte at få dækkende overblik over den årlige produktion af tørv i Danmark. Dette år blev produktionen i Danmark opgjort til 46.760 tons maskintørv og 53.000 tons håndtørv, i alt ca. 100.000 tons. I tiden fra 1902 til 1966 opgjorde man så løbende den årlige produktion. Fra de ca. 100.000 tons i 1902 nåede man en første kulmination i 1918 med 2.259.000 tons. Dette tal opnåedes efter en stadigt voldsommere stigning for hvert år i Den første Verdenskrig 1914-1918, startende med kun 184.000 tons i 1914. Efter 1918 gik det stort set ned af bakke frem til 1932, hvor man producerede 312.000 tons. Gennem 1930'erne kan konstateres en svag stigning, men med udbruddet af Den anden Verdenskrig 1939-1945 og ikke mindst den tyske besættelse af Danmark den 9. april 1940 nærmest eksploderede tørveproduktionen, fra 2.513.000 tons i 1940 til 5.685.000 tons i 1945. 1943 blev jubelåret i dansk tørveproduktion, med 5.976.000 tons; det var sådan ca. også det eneste der var at juble over det år. Allerede i 1946 begyndte så afmatningen at sætte ind med 3.705.000 tons, hvor dog året 1948 kunne skrive sig for en produktion af 5.168.000 tons, men derefter gik produktionen ned. Ganske vist viser tallene udsving i 1950'erne, men sidste gang tørveproduktionen var over 1.000.000 tons var i 1952. I 1966 produceredes blot 9.000 tons.

Tiden var løbet fra anvendelsen af tørv som brændsel, og Carl Ramsing's optimistiske påpegning i 1940 af, at Danmark kunne dække behovet for tørv i mere end hundrede år frem i tiden var om ikke gjort til skamme, så dog ikke længere aktuel. Nye og mere effektive brændselsformer og opvarmningsmetoder havde holdt deres indtog. Men moserne findes jo stadig, og skulle det blive nødvendigt, kan man principielt igen tage fat på tørvegravning. Der er i så fald blot en del detaljer og tekniske forhold, der skal forandres grundlæggende.

Tørv i Hals Kommune

I Hals Kommune findes både høj- og lavmoser. Moserne har gennem tiden givet såvel brændsel som bygningsmateriale til egnens befolkning. Især det første.

Omtale af tørv findes i adskillige kilder til Hals Kommunes historie, men aldrig som sagen selv, når bortses fra en enkelt væsentlig undtagelse, nemlig

kilderne til I/S Knoldgaard´s historie, som er en sag helt for sig selv. Derimod indgår tørv i adskillige og forskellige sammenhænge, ofte som et vigtigt element.

Blandt de ældste dokumenter fra Hals Kommune, hvori tørv omtales, er Stae Grandebrev eller granderet; d.v.s. det regelsæt, der gjaldt for gård- og bymænd i Stae. Grandebrevet er indført i Kjær Herreds Tingbog den 8. oktober 1734, i forbindelse med en retstrætte, som jeg ikke skal komme nærmere ind på her. Stae Granderet er den eneste af Kjær Herreds granderetter, der er bevaret i fuldt omfang. Af granderettens paragraf 47 fremgår, at ingen må grave eller driste sig til at lade grave nogen slags tørv i nogen slags jord i Stae. Den som alligevel gør, skal både miste tørvene og betale 1 mark for hvert læs, der skønnes at være, til granderne, d.v.s. gård- og bymændene, og 2 mark til herskabet. Videre fremgår det af paragraf 48, at man heller ikke må grave tørv noget sted i Stae, uden at man forinden har indhentet de menige granders samtykke, og uden at være blevet forevist det tildelte areal af grandefogeden. Et slags appendix til granderetten udgøres af paragrafferne 68-71, der drejer sig om naboejerlauget Laden, nemlig Øster og Vester Laden, der havde noget jord fælles med Stae. Her drejer den meget lange paragraf 69 sig udelukkende om tørv, om forbud mod uautoriseret tørvegravning og om de rettigheder, som folkene fra Laden havde til at grave tørv i fællesjorden. At man i et sådant uhyre vigtigt lokalt regulativ gjorde så meget ud af både at forebygge tyveri af og klarlægge rettigheder til tørv, antyder hvor centralt et gode tørv var.

Det var de i byen og sognet, og det var de for den enkelte. Det kan man få indtryk af ved at foretage et strejftog i et udvalg af aftægtskontrakter fra Hals Kommune. Aftægtskontrakter udgjorde tidligere tiders pensionsordning, for de mere heldigt stillede. Til sikring af ydelserne blev aftægten tinglyst til gården, og forpligtede således enhver ejer i aftægtsfolkens levetid, og ikke blot eksempelvis de påældendes søn.

Det er f.eks. tilfældet med Ole Nielsen i Vester Sønderlund i Ulsted Sogn, som den 4. november 1833 ved afståelse af gården forpligtigede sin søn til at yde aftægt, der bl.a. inkluderede, at så længe Ole Nielsen og hans hustru levede, skulle de begge frit nyde husværelse, spise og drikke, lys og varme, ulden og linned, renlighed og god og anstændig pleje i stuen hos aftægts-giveren. Skulle sønnen, eller dennes eventuelle efterfølger, ønske at slippe for at dele stue med aftægtsfolkene, angives i kontrakten hvilket hus der i så fald skulle opføres til disse, med præcisering af størrelse, indretning af rum, samt tørverum. Tørvene skulle naturligvis bjerges i rette tørvebjergningstid og sættes i hus, ”tørre og forsvarlig gode efter egnens skik og brug”. Skønt Ole Nielsen, at dømme efter kontraktens indhold og krav, der må have stået mål med gårdens formåen, var en ganske holden mand, der havde gjort det godt i livet, så havde han dog en brist: Han kunne ikke skrive. Kontrakten er underskrevet ”Ole Nielsen, med ført pen”.

Aftægtsmanden Ole Nielsen var i ovenstående eksempel den, der stod bag udfærdigelsen af dokumentet. Det modsatte kunne være tilfældet, nemlig at den der skulle yde aftægten, var dokumentskriver.

Den 20. august 1852 underskrev gårdmand i Ulstedlund Søren Christian Jensen en kontrakt, hvorved han forpligtede både sig selv og sin gårds eventuelle tilkommende ejere at yde Søren Christian Jensen´s forældre, Jens Simonsen og Ane Sørensdatter, livsvarig aftægt. Denne bestod bl.a. i at stille de nødvendige rum til rådighed, og i faste årlige ydelser af levnedsmidler,

bl.a. korn, flæsk, salt, mælk, ost og brændevin, samt en lille sum kontante penge. Desuden skulle leveres baging, brygning og vask, fåretalg til belysning, fri adgang til gårdens brønd, ”god og omhyggelig Pleie og Opvartning”, transport af præsten, når man gerne så denne tilkaldt, og en hæderlig og anstændig begravelse efter egnens skik og brug, uden yderligere vederlag. Alle ydelser var listet op i særskilte blokke, med bolig i den første, fødevarer i den anden, de øvrige i 4. til 10. post, og i tredje post, d.v.s. som en af de første nævnte og væsentlige ydelser omtales... tørv:

”Til Ildebrændsel leveres årlig i rette Tørvejergningstid i veltørret tilstand 4 læs Skudtørv og 6 læs Splittørv af god Qualitet og ligeledes af almindelig Størrelse. De bringes i Huus hvor forlanges.”

Også her skal det bemærkes, at Søren Christian Jensen forpligtede ikke blot sig selv, men også eventuelle nye ejere af gården at yde aftægten. Jensen kunne gå fallit; gården kunne stadig yde underhold, bl.a. tørv.

Som et sidste eksempel skal nævnes en aftægtskontrakt fra Hou, i hvilken gårdejer Thomas Kristian Thomsen af Hou den 22. januar 1896 forpligtigede sig selv og eventuelle efterfølgere at bygge og vedligeholde en aftægtsbolig for den tidligere ejer, sognefoged og Dannebrogsmænd Thomas Larsen Løgtholt og hustru Kirsten Ane Margrethe Thomasdatter. Boligen skulle bl.a. indeholde et bekvemt opbevaringssted for aftægtsfolkernes ildebrændsel. Blandt andet skrev Thomas Kristian Thomsen under på følgende:

”Til Ildebrændsel leveres aftægtsfolkene i rette Tørvejergningstid 10.000 Skæretørv af almindelig størrelse og god beskaffenhed i tør og velbehandlet tilstand, frit hjemmebragte og opstablede i Aftægtsfolkernes Tørverum.”

Som i de fleste aftægtskontrakter gjaldt også her, at hvis den ene af aftægtsfolkene dør, bortfalder halvdelen af de aftalte ydelser, ”med undtagelse af Boligen og Ildebrændsel”. Tag og tørv skulle man have, uanset om man var en eller to.

Tørvene fik man fra mosen, og i reglen fra den nærliggende, skønt der som nævnt kunne være langt fra gård til tørveskær. Nogle gårde måtte nøjes med et eller flere lodder, mere eller mindre spredt, i en mere eller mindre fjerntliggende mose. Det fik nu være. Tørv kunne man ikke undvære.

Og så var der gårde, hvis tilliggender for en stor del bestod af tørvemose, hvad enten det nu eller altid havde været sådan, eller det var et resultat af skiftende tiders handler. En gård, som omkring år 1900 netop havde et meget stort tilliggende af attraktiv tørvemose, var Knoldgaard i Vester Hassing Sogn. Her havde mange fra Øster og Vester Hassing sogne hentet tørv, når der var noget at købe, og det kunne nu være rart med sit eget tørveskær, være sikret forsyningerne, mente mange. Den mulighed opstod, da godsejer Ahlmann døde. Knoldgaard indgik i dødsboet, og i efteråret 1902 henvendte nogle besindige mennesker sig til advokaten for godsejerens dødsbo. Efter at have kaldt folk sammen i sognene, kunne 53 mænd og to kvinder fra Øster og Vester Hassing sogne så den 2. januar 1903 stifte Interessentselskabet Knoldgaard. Nu fik man sikre og rigelige forsyninger af den uundværlige tørv, og startede samtidig et foretagende, der både skulle følge de nationale konjunkturer for tørveproduktion, og udvise en forbløffende overlevelsessevne, også når det så mørkest ud, og som i øvrigt eksisterer i bedste velgående den dag i dag.

Kilder og litteratur

Upubliceret kildemateriale

Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg

76 B. Kjær herreds tingbog, bd. 76-79, indførsel 8. oktober 1734.

Lokalhistorisk Arkiv for Hals Kommune, Hals Museum.

Jr.nr. 221: Stae Grandebrev. 1733. Jr.nr. 469: Thomsen, Thomas Kristian.

Aftægtskontrakt. 1904. Jr.nr. 501: Nielsen, Ole. Aftægtskontrakt. 1833. Jr.nr. 562: Simonsen, Jens. Aftægtskontrakt m.v. 1853-1887. Jr.nr. 564: I/S Knoldgaard. Dagbog, matrikelkort, beretninger, kopier af forhandlingsprotokoller m.v. 1899-2002.

Litteratur og publiceret kildemateriale

Andersen, Helge: Kul, Tørv og Brunkul. 1942.

Andersen, C.H., og Cai M. Woel: Om tørv. 1940.

Hove, Th. Th.: Tørvegravning i Danmark. 1983.

Jacobsen, Christian: tegl og mosetørv. 1987.

Lerche, Grith m.fl. Torv [tørv] I: Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid, bd. XVIII, s. 519-530. 1974.

Nielsen, Henrik Gjøde: Fra tørv til natur. I/S Knoldgaard. 2003.

Ramsing, Carl: Brunkul og Tørv, 1940.

Værnfelt, Kr.: Kjær herreds knaber og deres frænder. I: Fra Himmerland og Kjær Herred 1967, s. 5-81. 1967.

Værnfelt, kr.: Ejendomsforholdene i Kjær Herred fra 1500 til 1950. I: Fra Himmerland og Kjær Herred 1969, s. 94-150. 1969.

Denne artikel er tidligere publiceret i årsskrift 2002, udgivet af Hals Museum og Museumsforeningen for Hals Kommune.

Udgivet maj 2022 af Hals Arkiv på www.halsarkiv.dk